

Зеленська М. І.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри правосуддя
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

УДК 343.137

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ОКРЕМОЇ КАТЕГОРІЇ ОСІБ: ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ

У статті розглянуто основні питання, які стосуються соціально-правової природи кримінального провадження щодо окремої категорії осіб. Відзначено положення Кримінального процесуального кодексу України, які містять певні протиріччя із цього питання.

Дослідження соціально-правового змісту кримінального провадження, передбаченого у главі 37 КПК України, визначено метою даної публікації.

Історично так склалося, що у будь-якому суспільстві є певні особи, які, в силу тих чи інших обставин, виконують публічні соціально-корисні функції. Задля забезпечення виконання цих функцій утворюються та впроваджуються юридичні заходи, які пов'язуються із правовим імунітетом чи недоторканністю. Дослідження проблеми соціально-правового змісту особливого порядку кримінального провадження щодо окремої категорії осіб є надзвичайно актуальним.

Дослідження соціально-правового змісту кримінального провадження щодо окремої категорії осіб неможливе без з'ясування особливостей їх правових статусів. У законодавстві закріплено чинники, які здатні впливати на ступінь виконання процесуальних обов'язків у сфері кримінального судочинства. Такими чинниками є правові та процесуальні імунітети і привілеї. Для суб'єктів кримінального судочинства імунітети і привілеї є гарантіями належного виконання покладених публічних обов'язків.

Мотиви законодавчого закріплення імунітетів та привілеїв є різними. Головним чином це – особливий характер виконуваних функцій та необхідність забезпечення від безпідставного кримінального чи адміністративного переслідування.

Зміст ст. 10 КПК України надає підстави стверджувати, що під час вирішення питання про наділення імунітетами чи привілеями визначальним має бути не рід занять, а реальна потреба у підвищеній юридичній захищеності суб'єктів, які є найуразливішими до наслідків застосування заходів процесуального примусу через вік, стать, належність до іншої країни чи мовної групи, стан здоров'я, вагітність тощо.

На підставі проведеного аналізу запропоновано авторське бачення сутності провадження щодо окремої категорії осіб, у його невід'ємному зв'язку із категоріями імунітету та привілеїв.

Вказано перспективи подальших розвідок у напрямку удосконалення механізму кримінальних проваджень щодо осіб, наділених імунітетами та привілеями.

Ключові слова: засади кримінального провадження, імунітет, привілеї, кримінальне провадження, рівність перед законом і судом.

У Конституції України задекларовано гарантії інституту рівноправ'я та надано класифікацію основних порушень прав та свобод особи у цій сфері. Так, у ст. 21 Основного Закону України проголошується, що усі люди є вільними і рівними у своїй гідності і правах, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. У ст. 24 Конституції України зауважується, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Ідея рівноправ'я отримала належне відображення у Кримінальному процесуальному кодексі України, де у ст. 7 визначено загальні засади кримінального судочинства, серед яких є й рівність громадян перед законом і судом. При цьому главою 37 КПК України передбачено особливий порядок провадження щодо десяти категорій осіб. Їх виокремлення відбулося виключно на підставі причетності до певної професії. Існування такого особливого порядку провадження спонукає поставити логічне запитання: чи не суперечить він засаді рівності громадян? Адже у ч. 1 ст. 10 КПК України зауважується, що не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, зокрема й за такою ознакою, як рід занять. Своєю чергою, варто зауважити, що ч. 2 ст. 10 КПК України передбачається можливість для певних категорій осіб користуватися додатковими гарантіями, але це стосується виключно: неповнолітніх, іноземців, людей із особливими потребами. Таким чином, дослідження проблеми соціально-правового змісту особливого порядку кримінального провадження щодо окремої категорії осіб є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених розробці проблем рівності перед законом і судом у кримінальному судочинстві, надав змогу

з'ясувати, що відповідні дослідження здійснювали: Л. Д. Воеводін, А. П. Горшеньов, В. І. Камінська, В. М. Корнуков, Л. О. Красавчикова, О. А. Лукашева, П. І. Люблінський, В. І. Маринів, І. В. Михайловський, М. М. Михеєнко, І. Л. Петрухін, М. А. Погорецький, М. М. Полянський, А. Л. Рівлін, Ф. М. Рудинський, Д. Б. Сергєєва, Л. Д. Удалова, І. Є. Фарбер, І. Я. Фойницький, А. Л. Ципкін, Г. І. Чангулі, М. Є. Шумило та інші вчені. Питання особливого порядку кримінального провадження, зокрема щодо осіб, наділених правовими імунітетами, розглядалися у працях С. Г. Волкотруб, В. О. Гринюка, В. Д. Новікова, М. А. Погорецького, О. С. Старенького, Л. Д. Удалової. Водночас прийняття чинного КПК України зумовило потребу його об'єктивного переосмислення та перегляду відповідних наукових напрацювань.

Ураховуючи викладене, дослідження соціально-правового змісту кримінального провадження щодо окремої категорії осіб є метою цієї статті.

Історично так склалося, що у будь-якому суспільстві є певні особи, які, в силу тих чи інших обставин, виконують публічні соціально-корисні функції. Задля забезпечення виконання цих функцій утворюються та впроваджуються юридичні заходи, які пов'язуються із правовим імунітетом чи недоторканністю. Термін «імунітет» походить від латинського слова «*immunitas*» («*immunitatis*») та означає: «звільнення», «позбавлення», «незалежність» від чогось, «несхильність» перед будь-чим. В юридичному значенні під ним розуміється звільнення певних категорій осіб, через їх особливе становище у державі, від дій окремих положень законодавства. Імунітет, за своєю сутністю, є виключенням із загальних правил і стосується невеликої кількості членів суспільства.

Інститут правового імунітету має давню історію. Ще з VII століття нашої ери на території сучасної Федеративної Республіки Німеччини існували церковні імунні грамоти, які забезпечували ок-

ремим церквам, монастирям, монастирським селам, фортецям режим охорони з боку короля від «вторгнення державних посадових осіб» (грамоти надавалися королем: Ресхбахському монастирю у 635 році, Трирській церкві у 722 році, Мецьській церкві у 775 році)¹. Правда Альфреда, яка діяла наприкінці IX століття, також у англосаксів, передбачала наступне: «якщо особа, яка переслідується через помсту, досягне її (церкви), ... ніхто не повинен вилучити її (з церкви) протягом семи ночей», тобто під королівською опікою уже перебували усі церкви на території королівства, а порушення опіки нещадно каралось².

Про особливості розвитку імунітету у часи буржуазних революцій М.С. Бондарь зауважував, що, незважаючи на те, що у Французькій конституції 1791 року задекларовано вільність і рівність кожного від народження, заради загального блага можуть встановлюватися окремі соціальні відмінності³.

Із часом інститут правового імунітету трансформувалася і перетворилася у дієвий механізм звільнення, у визначених законом випадках, від обов'язків та юридичної відповідальності. Він отримав визнання на міжнародному рівні та почав застосовуватися до окремих суб'єктів, головним чином дипломатів, депутатів та інших категорій, з метою забезпечення виконання ними покладених на них функцій.

Якщо за своїм змістом імунітети визначаються як виключення із загального правила, завдяки яким особа звільняється від виконання певних обов'язків, то привілеєм чи пільгам надається дещо інший зміст. Він полягає у тому, що особа не позбувається обов'язків (як під час наявності імунітету),

а їх виконання стає можливим лише за настання певних умов, як-от: письмове повідомлення про підозру здійснюється лише прокурором певного рівня, притягнення до відповідальності стає реальним лише на підставі згоди Верховної Ради України тощо. Аналіз наукових напрацювань і правозастосовної практики дозволяє переконатися у тому, що певні виключення для окремих осіб також зумовлені потребою забезпечення більш ефективного виконання ними покладених державних чи громадських обов'язків, як-от: прийняття законів; здійснення функції правосуддя; захист прав і свобод громадян тощо.

За своїм змістом імунітети або привілеї є допустимими формами такої собі нерівності прав та свобод громадян. Адже, юридична (формальна) рівність всіх перед законом означає: по-перше, рівність прав і свобод людини та громадянина (рівноправ'я); по-друге, рівність юридичних обов'язків; по-третє, рівність підстав притягнення до юридичної відповідальності за порушення закону; по-четверте, рівність перед судом (рівне правосуддя для всіх)⁴. Водночас зауважується, що застосування імунітету чи привілеїв також повинно бути однаковим до осіб однієї категорії, незалежно від їх соціального статусу чи можливостей⁵.

Як свідчить історія розвитку більшості країн світу, коло осіб, які наділялися імунітетом, з часом зростало. Якщо з самого початку запровадження інституту правового імунітету у законодавствах новітніх буржуазних країн, він стосувався, насамперед, осіб, наділених дипломатичними повноваженнями, то на даний час картина змінилася таким чином, що у засобах масової інформації про імунітет вже йдеться як про спосіб задоволення особистих інтересів держслуж-

¹ З Черниловский, Е Поликарпова, В Савельев, Хрестоматия по всеобщей истории государства и права (Москва, Гардарика 1996) 413.

² М Чельцов-Бебутов, Курс советского уголовно-процессуального права: Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах (Санкт-Петербург, Альфа и Равена 1995) 846.

³ Н Бондарь, 'Социальное и правовое равенство советских граждан' (1984) 12 Советское государство и право 128–133.

⁴ Н Бондарь, 'Принцип равноправия граждан в теории и практике буржуазного конституционализма' (1985) Конституция СССР и критика современного буржуазного конституционализма 67–72.

⁵ Н Бондарь, 'Конституционное обеспечение социального равенства в развитом социалистическом обществе' (1984) 1 Известия Сев. – Кавказ. науч. центра высшей школы. 26–32.

бовців та уникнення юридичної відповідальності за вчинені правопорушення.

На даний час різними за обсягами правовими імунітетами наділені такі особи:

– Президент України (ст. 105 Конституції України, ст. 9 Закону України «Про Президента Української РСР»);

– народні депутати України (ст. 80 Конституції України, ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України»), депутати місцевих рад (ст. 31 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад»);

– Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 20 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»);

– Голова Рахункової палати, Перший заступник і заступник Голови, головні контролери та Секретар Рахункової палати (ст. 37 Закону України «Про Рахункову палату»);

– судді Конституційного Суду України (ст. 149 Конституції України), ст. 24 Закону України «Про Конституційний Суд України») та судді судів загальної юрисдикції (ст. 126 Конституції України, ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»);

– іноземці, які мають статус дипломатичних агентів (ст.ст. 29, 31 Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р., ратифікованої Указом Президії ВР СРСР від 11 лютого 1964 р. та Указом Президії ВР УРСР від 21 березня 1964 р.);

– адвокати (ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Аналізуючи чинне законодавство, слід зазначити, що зміст правових імунітетів і привілеїв у суб'єктів, які ними наділені, є неоднаковий за обсягом. Правові норми, які містять відповідні положення, є розпорошеними у різних законодавчих актах. Незважаючи на це, можна стверджувати, що як для імунітетів, так і привілеїв притаманні:

1. Нормативний характер – через те, що імунітети чи привілеї мають обов'язково передбачатися положеннями законодавчих актів. Варто зауважити, що законодавче закріплення певних ідей забезпечує їх чітке та лаконічне тлумачення, а також доступність для громадян. «Чітке та лаконічне тлумачення» означає, що в основу застосування законодавчих положень мають бути покладені лише ті критерії, про які у ньому йдеться. Ці критерії, своєю чергою, необхідно розуміти таким чином, щоб їх значення не виходило за межі звичайного змісту слів, які його формулюють» – зазначено у рішенні в справі «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства (1979 року). У рішенні в справі Малоун проти Сполученого Королівства (1984 року) розкривається сутність вичерпності положень: «У законі, відповідно, в достатньо чітких формулюваннях мають бути визначені обсяг і порядок здійснення владних повноважень, із урахуванням законної мети кожної дії, щоб забезпечити особі відповідний захист від незаконного втручання з боку державних органів»¹.

Таким чином, обсяг імунітету чи привілеїв мають обов'язково передбачатися у законі, для якого, своєю чергою, притаманна ознака доступності. Формулювання «доступність закону» розкривається як постійний вільний доступ до його змісту будь-якої зацікавленої особи, яка могла б за власним бажанням попередньо передбачити наслідки застосування до себе відповідних положень. Підзаконні нормативно-правові акти, тим більше нормативно-правові акти, яким надано гриф обмеження доступу, не мають ознаки доступності. Так, Конституцією України встановлено недоторканність лише щодо трьох категорій осіб: народних депутатів України (ст. 80), Президента України (ст. 105) та суддів, у тому числі й суддів Конституційного Суду України (ст.ст. 126, 149). Для решти осіб, які наділені правовим імунітетом та привілеями, недоторканність закри-

¹ Донна Гом'єн, Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини (Львів, Кальварія 2000) 182.

плюється положеннями окремих законів. Це також стосується і особливого порядку кримінального провадження.

2. Статусний характер – зв'язок із посадою чи професією, яку займає чи готується зайняти певна особа. Комплексне дослідження надало змогу встановити, що найбільший за обсягом імунітет мають дипломатичні працівники, про що вже йшлося. Особливості їх недоторканності закріплено у ч. 2. ст. 6, ч. 4 ст. 65 КПК України.

На законодавчому рівні визначення імунітету чи привілеї не надається, лише йдеться про певні посади. Перелік таких посад міститься і у главі 37 КПК України. При цьому незрозуміло, чому обсяг імунітету чи привілеїв лишається різним, зокрема для суддів та адвокатів? Також слід зауважити, що у законодавчих актах нашої країни залишаються неврегульованими і питання щодо порядку кримінального переслідування осіб, які з часом позбулися привілейованих посад. Це, зокрема, стосується колишніх народних депутатів, Президента України, суддів.

3. Забезпечувальний характер – імунітети чи привілеї спрямовуються на гарантування покладених соціально корисних функцій. Так, правовий імунітет, у загальному розумінні, складається з двох елементів – невідповідальності та недоторканності. Невідповідальність полягає у звільненні від виконання певних обов'язків, тоді як недоторканність – в існуванні ускладненого порядку притягнення до відповідальності¹. Беручи це до уваги, безпідставне притягнення до відповідальності та порушення стану недоторканності – є тими видами зазіхань, які здатні завдати особі виконувати покладені державою обов'язки.

4. Виключний характер (виключність). Виключність полягає у тому, що покращене становище для осіб, які перебувають під імунітетом чи наділені привілеями, розглядається як вимушений відхід від конституційних

положень щодо рівності перед законом і судом. Водночас сама така виключність має бути обов'язково передбачена у Конституції України. Адже, як вірно зауважується вченими, значення конституційних положень для забезпечення прав і свобод особи полягає у тому, що вони: 1) містять юридичні гарантії захисту прав людини від їх свавільного порушення як самим законодавцем, так і з службових осіб органів виконавчої влади; 2) встановлюють для законодавця критерії майбутніх законів та межі, за які він, обмежуючи деякі права і свободи громадянина, не може переходити; 3) створюють для суду правову базу, на підставі якої він може вирішувати колізії між нормативно-правовими актами та питаннями, пов'язаними з їх відповідністю вимогам Конституції². Як уже зауважувалося у Конституції України встановлено недоторканність лише щодо трьох категорій осіб: народних депутатів України (ст. 80), Президента України (ст. 105) та суддів, у тому числі й суддів Конституційного Суду України (ст.ст. 126, 149).

5. Неабсолютний характер полягає в тому, що імунітет чи привілеї надаються на певний час, а також можуть бути і достроково скасованими. Слід зауважити, що, не враховуючи імунітет дипломатичних представників, імунітети та привілеї не мають абсолютного характеру. Так, наприклад, народному депутату гарантується депутатська недоторканність на весь строк здійснення депутатських повноважень (ч. 1 ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України»), зокрема з моменту визнання його обраним за рішенням відповідної виборчої комісії і до моменту припинення повноважень³. Тобто, через певний час, або за наявності правових підстав, особа може позбутися як імунітету, так і привілеїв. Про деякі із таких підстав йдеться у главі 37 КПК та законодавстві України.

¹ Н Сопельцева, 'Понятие правового иммунитета в российском законодательстве' (2003) 2 (1) Вестник Челябинского университета 22–28.

² Л Алексеева, В Жуйков, И Лукашук, Международные нормы о правах человека и применение их судами (Москва, Права человека 1996) 432.

³ М Погорельский, О Старенький, 'Здійснення кримінального провадження щодо народних депутатів: окре-

Дослідження змісту імунітетів і привілеїв дозволяє з'ясувати таке:

– термін «імунітет» є узагальнюючим, який за змістом може охоплювати особливі права, пільги, переваги, завдяки яким особа і набуває статусу недоторканності;

– імунітети та привілеї є додатковими юридичними гарантіями законності та обґрунтованості залучення осіб до сфери кримінального судочинства та застосування до них заходів процесуального примусу;

– загальними правовими ознаками імунітетів та привілеїв є: нормативність, зв'язок із зайняттям певної посади, спрямованість на забезпечення виконання покладених соціально корисних державних функцій, здатність звільняти від обов'язків та юридичної відповідальності, виключний та відносний характер;

– аналіз передбачених у законодавстві імунітетів та привілеїв лишає без відповіді питання чому їх зміст є неоднаковим у різних осіб, які ними наділені;

– привілеї та імунітети, які надаються особам, не звільняють їх повною мірою від кримінальної відповідальності та від застосування, у майбутньому, заходів процесуального примусу;

– наявність імунітетів і привілеїв має юридичне значення для кваліфікації дій винної службової особи, яка ними знехтувала і діяла всупереч законодавчим положенням;

– доцільним є узагальнення правових норм про імунітети та привілеї з метою розробки детального механізму кримінального провадження щодо осіб, наділених статусом недоторканності.

Дослідження соціально-правового змісту кримінального провадження щодо окремої категорії осіб неможливе без з'ясування особливостей їх правових статусів. У законодавстві закріплено чинники, які здатні впливати на ступінь виконання процесуальних обов'язків у сфері кримінального судочинства. Такими чинниками є правові та процесуальні імунітети і привілеї. Для суб'єктів кримінального судочинства імунітети і привілеї є гарантіями належного виконання покладених публічних обов'язків.

Мотиви законодавчого закріплення імунітетів та привілеїв є різними. Головним чином – це особливий характер виконуваних функцій та необхідність убезпечення від безпідставного кримінального чи адміністративного переслідування.

Зміст ст. 10 КПК України надає підстави стверджувати, що під час вирішення питання про наділення імунітетами чи привілеями визначальним має бути не рід занять, а реальна потреба у підвищеній юридичній захищеності суб'єктів, які є найуразливішими до наслідків застосування заходів процесуального примусу через вік, стать, належність до іншої країни чи мовної групи, стан здоров'я, вагітність тощо.

Подальшими розвідками проблем кримінального провадження щодо окремої категорії осіб є співвідношення змісту їх імунітетів і привілеїв, тенденцій до зміни кола осіб, які ними наділені, розробка та розумна деталізація процедури особливого провадження.

REFERENCE LIST

BIBLIOGRAPHY

BOOKS

1. Chernilovskij Z M, Polikarova E M, Savelev V A, Hrestomatiya po vseobshej istorii gosudarstva i prava [Reader on the general history of state and law] (Moskva, Gardarika 1996) 413 (in Russia).
2. Chelcov-Bebutov M A, Kurs sovetskogo ugovovno-processualnogo prava: Oчерki po istorii suda i ugovovno processa v rabovladelcheskih, feodalnyh i burzhuaznyh gosudarstvah [The course of the Soviet criminal procedure law: Essays on the history of the court and the criminal process in the slave-owning, feudal and bourgeois states (Sankt-Peterburg, Alfa i Ravena 1995) 846 (in Russia).

3. Bondar N S, Princip ravnopraviya grazhdan v teorii i praktike burzhuznogo konstitucionalizma [The principle of equal rights of citizens in the theory and practice of bourgeois constitutionalism] (1985) Konstituciya SSSR i kritika sovremenogo burzhuznogo konstitucionalizma 67–72 (in Russia).
4. Donna Gomen, Korotkyj putivnyk Jevropejs'koju konvencijeju z prav ljudyny [Short traveler to the European Convention on Human Rights] (L'viv, Kal'variya 2000) 182 (in Ukrainian).
5. Alekseeva L B, Zhujkov V M, Lukashuk Y Y, Mezhdunarodnye normy o pravah cheloveka y prymenenye yh sudamy [Lukashuk International norms on human rights and their application by courts] (Moskva, Prava cheloveka 1996) 432 (in Russia).

ARTICLES

6. Bondar N S, 'Socialnoe i pravovoe ravenstvo sovetских grazhdan' [Social and legal equality of Soviet citizens] (1984) 12 Sovetskoe gosudarstvo i pravo 128–133 (in Russia).
7. Bondar N S, 'Konstitutionnoe obespechenie socialnogo ravenstva v razvitom socialisticheskom obshestve' [Constitutional support of social equality in a developed socialist society] (1984) 1 Izvestiya Sev. – Kavkaz. nauch. centra vysshej shkoly 26–32 (in Russia).
8. Sopol'ceva N S, 'Ponjatye pravovogo ymmuniteta v rossyjskom zakonodatel'stve' [The concept of legal immunity in the Russian legislation] (2003) 2 (1) Vestnyk Cheljabynskogo unyversyteta 22–28 (in Russia).
9. Pohoretskyi M A, Starenkyi O S, 'Zdijsnennya kriminalnogo provadzheniya shodo narodnih deputativ: okremi problemni pitannya' (2017) 2 Visnik kriminalnogo sudochinstva 79–90 (in Ukrainian).

Zelenska M. Criminal proceedings against a particular category of persons: questions of socio-legal nature

The article deals with the main issues concerning the socio-legal nature of criminal proceedings concerning a particular category of persons. The provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine, which contain certain contradictions on this issue, are noted.

The study of the socio-legal content of criminal proceedings provided for in Chapter 37 of the Criminal Procedure Code of Ukraine is defined for the purpose of this publication.

Historically, there are certain people in any society who, due to certain circumstances, carry out public social functions. To ensure the fulfillment of these functions, legal measures are created and implemented that are associated with legal immunity or immunity. The study of the problem of the socio-legal content of the special procedure of criminal proceedings concerning a particular category of persons is extremely relevant.

The study of the socio-legal content of criminal proceedings against a particular category of persons is impossible without identifying the peculiarities of their legal statuses. Legislation consolidates the factors that can influence the degree of execution of procedural obligations in the field of criminal justice. Such factors are legal and procedural immunities and privileges. For subjects of criminal proceedings immunities and privileges are guarantees of the proper fulfillment of the public duties assigned.

The motives behind the legislative consolidation of immunities and privileges are different. This is mainly due to the special nature of the functions performed and the need to ensure unjustified criminal or administrative prosecution.

Contents of Art. 10 CPC of Ukraine provides grounds for arguing that when deciding on the issue of immunity or privileges the defining should not be the kind of occupation, but the real need for increased legal protection of subjects that are most vulnerable to the consequences of the application of measures of procedural coercion through age, gender, affiliation to another country or language group, health status, pregnancy, etc.

On the basis of the analysis, an author's vision of the nature of the proceedings for a particular category of persons, its inalienable alignment with the categories of immunity and privileges is proposed.

The prospects for further exploration in the direction of improving the mechanism of criminal proceedings against persons with immunities and privileges are specified.

Keywords: *principles of criminal proceedings, immunity, privileges, criminal proceedings, equality before the law and the court.*

Стаття надійшла до редакції журналу 10.03.2018.